

EVRIKTIK FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA ETNOPEDAGOGIKADAN FOYDALANISH

XURRAMOV RUSTAM,

Termiz davlat universiteti

“Boshlang‘ich ta‘lim” kafedrası

stajyor-tadqiqotchisi

Termiz, O‘zbekiston

e-mail: rustamkhurramov@mail.ru

<https://doi.org/10.47689/STARS.university-pp227-231>

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining evristik fikrlashini rivojlantirishda samarali interfaol metod va vositalardan foydalanish va ta‘lim sohasida qo‘llanilishining ijobiy natijalari haqida ma‘lumot berilgan. Shuningdek, maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida evristik fikrlashni shakllantirishda sinfdan tashqari ishlarni to‘g‘ri tashkil etish va jahon tajribalarida samarali hisoblangan topshiriqlar berish sezilarli darajada natija berishi ilmiy asosda ko‘rsatib o‘tilgan. Ta‘lim mazmuniga tayangan nazariya va amaliyotning birligi ilmiy jihatdan tadqiq etilgan mazkur maqolada sinfdan tashqari ishlarda integratsiyalashgan ta‘limdan foydalanishning samarasi va uni mashg‘ulotlarda qo‘llash bo‘yicha ham ayrim tavsiyalar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: mantiqiy fikrlash, rivojlantirish, evristik qobiliyat, metodika, faoliyat, natija, qobiliyat.

Бугунги кунга келиб таълим мазмуни ва унинг методик тизими янада такомиллаштирилмоқда. Сўнгги йилларда амалга оширилган тадқиқотлар ва педагогик амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, ўқув жараёнида ўқувчиларга маълум даражада билим бериш, дастлабки амалий кўникма ва малакаларни ҳосил қилишнинг ўзи етарли эмас. Уларда ижтимоий тажриба, яъни компетенцияларни шакллантириш алоҳида долзарблик касб этмоқда. Шу билан бир қаторда ўқув жараёнининг методик таркибини ҳам бойитиш, таълим самарадорлигини таъминлаш мақсадида таълимда педагогик технологияларни қўллаш учун қулай муҳит яратиш ниҳоятда зарур.

Бошланғич таълим ўқувчи шахсини ҳар томонлама шакллантириш, уларда фикрлаш фаоллигини таркиб топтириш учун қулай давр ҳисобланади. Бошланғич синф ўқувчиларида нутқнинг ривожланиши билан бир қаторда фикрлаш фаоллиги ҳам вужудга келади. Ўқувчининг таққослаш, таснифлаш, умумлаштириш, тизимлаштиришга оид дастлабки кўникмалари унинг ўз фикрларини мантиқий изчилликда аниқ, образли, равон баён қила олишида намоён бўлади.

Фикрлаш – муайян воқеа-ҳодиса ҳақида маълум бир хулосага келиш учун мулоҳаза юритиш, ўйлашни ифодаловчи тушунча.

Фикрлаш ҳам фаолиятга мос бўлган ҳаракатга эга бўлишни талаб қилади.

Бошланғич таълимда ўрганиладиган таълим элементларини ўзлаштиришга, улар устида амаллар бажаришга қаратилган фаолиятдир.

Бошланғич синф ўқувчилари мантиқий фикрлашини ривожлантиришда ўқитиладиган дарслар, ташкил қилинадиган синфдан ташқари ишлар, айниқса бу жараёнда тақдим этиладиган мақсадга йўналтирилган савол ва оғзаки машқлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Анъанавий дарсларда эса ўқитувчилар ўқувчиларга ёзма машқлар бажартиришга алоҳида эътибор қаратганлар. Бу жараёнда ўқувчининг диққати асосан топшириқларни тўғри ёзишга қаратилади. Кўчириб ёзилаётган масала ёки машқнинг мазмунига ўқувчилар етарлича эътибор қаратмайдилар. Ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини шакллантириш абстракт-образли тафаккурини ривожлантириш мақсадида ўқитувчилар махсус танланган оғзаки машқлар тизимидан фойдаланишлари лозим. Чунки оғзаки машқлар ўқувчиларнинг фикрлашларини тезлаштиради.

Оғзаки машқлар ўқувчиларга ҳодисанинг моҳиятини тезда кўриш, тушуниш ва унинг бажарилишини тўғри изоҳлай олиш имкониятини беради. Ёзма машқларни бажариш давомида эса бошланғич синф ўқувчилари воқеа-ҳодисанинг моҳиятини англаб олишга қийналадилар. Оғзаки машқларнинг хактери турли-туман бўлиши мумкин: объектни берилган белгиларига кўра топиб олиш бўйича машқлар, объектнинг ўхшашлиги ва фарқларини топиш бўйича машқлар ёки қонуниятларни аниқлаш, таснифлашга доир машқлар ва ҳ.к.

Бундан ташқари оғзаки машқлар дарс шакллари раанг-баранг қилишга ёрдам беради. Аввало, қизиқарли машқларни киритиш орқали ўқувчилар фаоллигини ошириш мумкин, хусусан, дидактик ўйинли, муаммоли дарсларни ташкил қилишда оғзаки машқлар асосий ўринни эгаллайди. Маълумки, дарсларда ёки синфдан ташқари машғулотларда дидактик ўйинлардан фойдаланиш ўқувчиларнинг мантиқий фикрлашини фаоллаштиради. Бу эса ихтиёрий, мажбурий бўлмаган диққатни, хотирани, ассоциатив фаолиятни ҳамда ўқувчиларнинг таққослаш, солиштириш, хулосалар чиқариш ва умумлаштириш қобилиятларини ривожлантириш билан боғлиқ масалаларнинг ҳал қилинишини таъминлайди.

Оғзаки машқлар синфдаги ҳар бир ўқувчи билан индивидуал ишлашга имконият яратади. Ўқувчининг имкониятидан келиб чиқиб, унинг ақлий ва психологик имкониятларини ҳисобга олиб, тақлиф этилган табақалашган оғзаки машқлар тизими ўқувчиларнинг индивидуал қобилиятларини максимал ривожлантиришга шароит яратади.

Оғзаки машқлар фанларни ўқитишда замонавий педагогик технологияни қўллаш воситаси ҳамда ўқувчиларнинг фикрлашини ривожлантириш, ўқув жараёни махсулдорлигини ошириш борасида катта имкониятларга эга бўлиб, ўқувчи шахсини ривожлантирувчи асосий воситадир. Демак, мақсадга йўналтирилган оғзаки машқлар таълимнинг шахсга йўналтирилганлик ғояси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини ривожлантиришни асосий мақсад қилиб қўяди. Шунинг учун бошланғич синф ўқувчилари мантиқий фикрлашини ривожлантиришда мақсадга йўналтирилган оғзаки машқлардан фойдаланиш муаммоси ўқув жараёнида таълим методларни қўллаш билан бевосита боғлиқ.

Бу соҳада қуйидаги муаммолар мавжуд:

- бошланғич синфларда таълимнинг ривожлантирувчи имкониятларини кучайтириш зарурияти билан уларда мантиқий фикрлашни мақсадга йўналтирилган оғзаки машқлар воситасида шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қиладиган методикани ишлаб чиқилмаганлиги;

- бошланғич таълимда синфдан ташқари ишларни ташкил қилиш орқали ўқувчиларнинг мантиқий фикрлашини ривожлантириш имкониятларининг батафсил очиб берилмаганлиги;

- ўқитиладиган дарсларда бошланғич синф ўқувчиларининг мантиқий фикрлашини ташкил қилишда мақсадга йўналтирилган оғзаки машқлардан ўқувчи шахсини ривожлантириш учун фойдаланиш заруриятининг мавжудлиги.

Юқорида келтирилган муаммоларни ҳал этиш зарурияти биз танлаган мавзунинг долзарблигини кўрсатади.

Хусусий дидактикада ўқувчиларнинг фикрлашини равожлантиришга оид кўплаб илмий ёндашувлар мавжуд. Сўнгги йилларда фан-техниканинг ривожланиши натижасида ўқувчиларни ўқитишдаги таълим технологиялари ҳам такомиллаштирилди. Илмий изланишлар шуни кўрсатдики, таълимнинг янги парадигмасига ўтилиши муносабати билан ўқувчиларнинг мантиқий фикрлашини ҳам янги сифат босқичига кўтариш эҳтиёжи кучайди. Ўқувчиларнинг фикрлашини ривожлантириш масаласида мутахассислар турлича ёндашувларни илгари сурганлар.

Хорижлик олимлар томонидан илгари сурилган дастлабки назариялардан бири ассоциатив йўналишга бағишланган. Бу йўналиш вакиллари ассоциацияни фикрлашнинг асоси деб ҳисоблаганлар. Англияда Давид Юм, Гартли Д., Пристли П., Джемс Милл, Джон Стюарт Миль, Александр Бен, Герберт Спенсер, Францияда Т.Рибо, Германияда Теодор Циген, Юлиус Эббингаузлар ассоциатив йўналиш вакиллари дир. “Ассоциация” тушунчасини дастлаб Д.Локк изоҳлаган. Унинг фикрича, ассоциацияни бутун рухий кечинмалар, жараёнлар ва фикрлашнинг умумий механизми сифатида қараш мумкин. Муаллиф ушбу йўналишда учта асосий ғояни илгари сурган:

- ассоциация тўғрисидаги;

- билимнинг ҳиссиётдан келиб чиқиши;

- фикрлаш жараёнининг бошқалардан ҳоли характери ҳақидаги ғоялар.

Ушбу назариянинг камчилиги шундан иборатки, унда субъектнинг ақлий фаоллиги, ҳал қилинаётган муаммонинг моҳияти билан боғлиқлигига эътибор берилмаган. Ушбу назария фақат ўз-ўзича, ҳамда ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда фикрлашга асосланади. Ақлий фаолликнинг энг ривожланган кўриниши ҳам хотиранинг қайта ишлаши маҳсули деб қараш ассоциатив ёндашув тарафдорларига хосдир.

Фикрлаш жараёни муаммолари бихевиоризм назариясида ўзига хос талқин қилинган.

Бихевиоризм - (инглизча behaviour – хулқ-атвор, хатти-ҳаракат) XIX асрнинг охирида шаклланиб, XX асрда ривожланган Америка психологиясидаги етакчи оқимларидан бири. Бихевиоризм таълимоти асосида инсон ва жониворларда муҳитнинг таъсири, қўзғатувчиларга жавобан амалга ошириладиган ишлар, нутқий ва ҳиссий жавоблар тизимининг амалга оширилишини англатади.

Бихевиоризм ғояси тарафдорлари фикрига кўра ташқи рағбатларга жавобан фикрлаш жараёни вужудга келади. Мазкур йўналиш тарафдорлари ўз тажрибаларини асосан ҳайвонларда ўтказганлар. Инсон ва ҳайвоннинг фикрлашини бир-бирига ўхшаш деб билган бихевиоризм тарафдорлари фикрлашни организмнинг муаммоли шароитга кўникишга қаратилган ҳаракати деб баён қилганлар.

А.И.Голиковнинг аниқлашича, бу жараён миянинг ташқи олами қабул қилиши ва жавоб ҳаракатлари шаклида намоён бўлади. Ушбу назариянинг камчилиги шундаки, инсон кўрмаган, хис қилмаган ва қабул қилмаган нарсалари ҳақида фикр юрита олмайди, ҳамда бу қобилият унда мавжуд бўлмаслиги керак деб ҳисоблайдилар. Шуниси аҳамиятлики, айрим ўқувчилар қулай шароитда ҳам билимларни яхши ўзлаштирмасдан, ноқулай шароитда ҳам муайян билимларни чуқур эгаллаши мумкин. Бу ҳолатлар бихевиоризмчилар назариясини инкор қилишга асос бўлади.

Гештальт психологларнинг асарларида фикрлаш жараёнига ўзига хос тарзда ёндашув кузатилади. Ўтган XX асрда юзага келган гештальт психология дунёнинг турли мамлакатлари психологларини ўз сафига бирлаштирди. Вертгаймер М., Дункер К., Секей Л.ва бошқалар гештальтизм ғояларини илгари сурганлар. Гештальтизмчилар ўз ғоялари таркибига яхлит маълумот (ўқиш), шакллар (ёки гештальтлар) тўғрисидаги қарашларни асос қилиб олганлар. Фикрлаш фаолиятининг асосий механизми сифатида структура таъйини илгари суриб бу ғоя фикрлаш жараёнининг бутун динамикасини фикрнинг таркибининг алмашинувиغا олиб келди, яъни унинг таркиби фикрлаш фаолияти натижаларини ўрганиш билан алмаштирилди.

Гештальт психологияси тарафдорлари образ қисмлари орасидаги боғланиш асосида кечадиган фикрлаш жараёнини ўзлари учун асос қилиб олганлар.

Ўқувчиларни ўқитиш назариясига оид Выготский Л.С. томонидан аниқланган ақлий ривожланиш даражалари “тўғри ташкил қилинган ўқитиш болани ақлий ривожланишига олиб келади” деган хулосани илгари суришга имкон берди. Выготский Л.С. ва Блонскийлар П.П. ёшлиқда олинган илм фикрлаш қобилиятини жадал ривожлантиришини аниқлаганлар.

Изланишлардан маълумки, инсон тафаккури инсоният томонидан яратилган билим олиш жараёнида ривожланиб субъект учун фаол, яратувчанлик фаолиятидир.

Инсон фикрлашини ривожлантиришнинг назарий ёндашувлари қуйидаги таркибий қисмларни ажратиб кўрсатишга имкон беради:

- Яхлитлик ва тизимлилик.
- Рефлексивлик.
- Танқидийлик.
- Инновационлик.
- Қайишувчанлик.
- Ноаниқ вазиятда ўз тақдирини ўзи белгилай олиш қобилияти.
- Маҳсулдорлик.

С.Л. Рубинштейн фикрлаш жараёни ва унинг натижалари бир-бирига боғлиқлигини кўрсатиб ўтган. Унинг ўқиш ҳали фикрлаш эмаслиги ҳақидаги назариясини шундай изоҳлаш мумкин: Кимдир йўлнинг узунлигини билиши

мумкин, аммо ундаги бурилишлар, ўйдим-чуқурларни таҳлил қилсагина, у автомобилда манзилга эсон-омон етиб бориши аниқ.

С.А. Рубинштейн мактаби психологлари изланишлари кўрсатганидек, ўқувчилар олдида тобора қийинлашиб борадиган масалаларни қўйиш боланинг ўрганиш фаолиятини ташкиллаштиради ва лозим бўлган томонга йўналтиради, унинг мантиқий фикрлашини ривожлантиради.

Биз изланишларимиз давомида бошқа психологлар, дидактикларнинг хулосалари, ғоялари ва қоидаларига ҳам таянганмиз. Ушбу билимлар, ёндашувлар ўрганилаётган муаммонинг фанларни ўқитиш методикаси соҳасидаги услубий ўрнини аниқлашда ёрдам берди. Булар Эльконин Д.Б., Давыдов В.В., Занков Л.В., Кабанова-Меллер Е.Н., Самарин Ю.А. ва бошқаларнинг қарашларида ўз ифодасини топган. Ривожланувчи таълим назариясининг намоёндаларидан Эльконин Д.Б. ва В.В. Давыдовлар назарий (аммо, одатий эмпирик бўлмаган) билим ва фикрлаш, ўқиш фаолиятини янада батафсилроқ тадқиқ этишга муваффақ бўлганлар. Ривожлантирувчи таълим жараёнида ўқувчилар ҳам ўқитувчилар ҳам таълим жараёнининг тенг ҳуқуқли субъектлари ҳисобланадилар. Ушбу назария шахсга йўналтирилган таълим назарияси билан уйғунлашган ҳолда илғор технологияларни ўзида мужассамлаштиради.

Адабиётлар:

1. Леонтьев А.Н. Общее понятие деятельности. – М.: Наука, 1977. 368с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор, 1996. 544 с.
3. Занков Л.В. и др. Обучение и развитие. – М.: Педагогика, 1995.– 440 с.
4. Ибрагимов Р. Бошланғич синф ўқувчилари билиш фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари: Педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.– Тошкент: Қори Ниёзий номли ЎзПФИТИ, 2002. – 265 б.
5. Болтаева Ш.Т., Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини шакллантириш, Монография, Тошкент 2013 й.32-33 б.
6. Каримова В.М. Суннатов Р. ва бошқалар. Мустақил фикрлаш. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари учун ўқув қўлланма.- Т.: Шарқ, 2000.- 112 б.
7. Каримова В, Нишонова З. Мустақил ижодий фикрлаш ва шахснинг ҳиссий, иродавий ва интеллектуал ҳислатлари орасидаги боғланиш // Ж. Халқ таълими, 2001. № 3-6.-Б.-64-69.
8. Хуторский А.В. Развитие одарённости школьников: методика продуктивного обучения . – М.: Владис, 2000. – 320 с.
9. Ҳамроев, Р. (2014). БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМНИ ИЖОДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ. ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 22(1), 53-58.
10. Hamroyev, A. R. (2019). Modeling activities of teachers when designing creative activities of students. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 2019.
11. Hamroyev, A. R. (2021). Designing students' creative activity in primary school mother tongue education as a methodological problem. *Middle European Scientific Bulletin*, 11.
- Khamrayev, A. R. (2019). Modeling Teacher's Activity in Designing Students' Creative Activities. *Eastern European Scientific Journal*, (1).